

EKOLOGIK MADANIYATGA OID XORIJIY MANBA VA ADABIYOTLAR TAHLILI.

ANALYSIS OF FOREIGN SOURCES AND LITERATURE ON ECOLOGICAL CULTURE.

АНАЛИЗ ЗАРУБЕЖНЫХ ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ ПО ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЕ.

Bexzod Barkamalovich Isxakov

Namangan davlat texnika universiteti "Ijtimoiy fanlar" kafedrası dotsenti.

behzodisxakov2782886@gmail.com

Tel: +998 90 278 28 86

<https://doi.org/10.5281/zenodo.16919573>

Annotatsiya.

Maqolada Farg'ona vodiysi o'zbeklarining an'anaviy ekologik tarixi, tabiatdan oqilona foydalanish, tabiatni asrash bilan bog'liq an'analari, shuningdek, tabiatni muhofaza qilishga oid xorijiy tadqiqotlar ilmiy manbalar asosida tahlil etilgan.

Abstract.

The article analyzes the traditional ecological history of the Uzbek of the Fergana Valley, their traditions related to the rational use of nature conservation, as well as foreign studies on nature protection based on scientific sources.

Аннотация.

В статье анализируется традиционная экологическая история узбеков Ферганской долины, рациональное использование природы, традиции, связанные с охраной природы, а также зарубежные исследования по охране природы на основе научных источников.

Калит сўзлар.

Экологик маданият, атроф-муҳит, экологик қарашлар, тарихий-этнографик материаллар.

Key words.

Ecological culture, environment, ecological views, historical ethnographic materials.

Ключевые слова.

Экологическая культура, окружающая среда, экологические взгляды, историко-этнографические материалы.

Odam biosotsial mavjudot sifatida o'zining ham jismoniy, ham ma'naviy ehtiyojlarini doimiy holda qondirishga urinadi. Odam tabiat bilan munosabatda yakka o'zi emas, balki o'z xalqi, ya'ni o'zi mansub bo'lgan etnos tarkibida munosabatga kirishadi. Bundan kelib chiqadiki, ekologik madaniyat – xalqning tabiiy muhitga moslashishi hamda hayot faoliyatining asosiy mexanizmi hisoblanadi. Modomiki shunday ekan, tabiiy ravishda ekologik madaniyat ham etnik jihatdan o'ziga xoslikka ega.

Bu yo'nalishda olib boriladigan tadqiqotlar tarixiy davrlarda yuz bergan ekologik inqirozlar sabablarini o'rganish bilan bir qatorda, insoniyat hamda tabiat o'rtasidagi qarama-qarshilikning eng asosiy negizlari hamda evolyutsiyasi haqidagi tarixiy bilimlarga ega bo'lish imkoniyatini ham berdi. Global ekologik muammolar yuzasidan olib borilgan tabiiy, texnik va ijtimoiy-gumanitar izlanishlar orasida, XX

asrning ikkinchi yarmidan boshlab, tarixiy bilimlar muhim rol o'ynay boshladi. Bu holat esa, birinchi navbatda, "Tabiat–jamiyat" tizimidagi munosabatlarning (xususan, qarama-qarshiliklarning) negizi va evolyutsiyasi tarixiy tadqiqotlar obyektiga aylanib ketganligi bilan ham izohlanadi.

Buyuk ingliz tarixchisi A. Toynbi o'z tadqiqotlarida insonning tabiatga ta'siri haqida fikr yuritir ekan, Britaniya Fan taraqqiyoti assotsiatsiyasi prezidenti A. Eving tomonidan ilgari surilgan quyidagi fikrlarni keltirib, sanoat bergan ne'matlar insonning hayotini qiziqarli, to'liqroq, yanada boyroq hamda qulayroq qilishi bilan birga, salbiy holatlarning ham manbasiga aylanganligi, xususan, sanoat orqali insoniyat tabiat ustidan hukmronlikni egallagan bir davrning o'zida odob-axloq masalasida hali ham barkamollikka yetishmaganligini, ma'naviy yuksalishda orqada qolib ketganligi tufayli o'zini boshqarish san'atini tuzukroq egallamasdan turib, Ona tabiatning ustidan hukmronlikka ega bo'lib olganligini ta'kidlaydi [1].

XX asrning ikkinchi yarmiga kelib sayyoramizdagi ekologik muammolarning haddan tashqari keskinlashishi, 60-yillardan boshlab tarix fanining bir qator tabiiy fanlar bilan o'zaro aloqadorligining faollashib ketishiga katta turtki berdi.

XXI asr bo'sag'asida xorijlik atrof-muhit tarixini jiddiy o'rgangan tadqiqotchilardan A. Meyn, M. Rangarajan, S. Ravvi Rajan, M. Redklif, D. Vorster, V. Kronon, A. Krosbi, D. Xades va boshqalarning ilmiy ishlarida tarixiy tadqiqotlar yangicha yo'nalishining metodologik asoslari yanada rivojlantirildi [2].

Umuman olganda, XXI asr bo'sag'asida g'arblik tadqiqotchilar sa'y-harakatlari tufayli ekologiya tarixi bo'yicha katta xorijiy tarixshunoslik ilmiy manbalar shakllangan edi. Bundan farqli ravishda sobiq Ittifoqda ekologiya tarixi bo'yicha izlanishlar ancha orqada qolib ketgan edi. Hattoki, atrof-muhit muammosi sovet jamoatchiligi hayotining ajralmas bir qismiga aylangan sharoitlarda ham tarixiy fanlar sohasida ekologiya tarixining istiqboli noaniq tarzda qolgandi. Buning asosiy sabablaridan biri bo'lsa iqtisodiy hamda siyosiy manfaatlar tabiatni asrash masalalaridan hamon anchagina ustun tarzda turishida edi.

Masalaning yana bir e'tiborli jihati esa, ko'pgina tarixiy tadqiqotlarda ekologik jihatlar ham ancha-muncha namoyon bo'lsa-da, ularga ikkinchi darajali masala sifatida, go'yoki tabiat tarixiy tadqiqotlar obyektidan tashqaridagi bir voqelik, deb qaraldi.

Global ekologik inqiroz orqali insoniyat kelajagiga tahdid solinishi zamonaviy tarixiy bilimlarga o'ziga xos talablarni qo'ymoqda. Aynan ekologik muammolarning kelib chiqishi asosi va negizlarini o'rganish – tarixchilardan ilgari turli ilmiy yo'nalishlarning o'rganish obyekti bo'lgan har qanday faktlar va hodisalarni har tomonlama tahlil qilishni talab qilmoqda. Bu borada atrof-muhit muammosiga turli-tuman yondashuvlar yuzaga keldi va ekologiya tarixining predmeti, metodi va vazifalari xususida bir qator masalalar ham o'rta tashlandi.

Xorijlik olim D. Vorster bo'lsa ekologiya tarixining asosiy maqsadi biofizik dunyo tomonidan insoniyatning tarixi va g'oyalariga ta'sir qiluvchi bir qator asosiy omillarni jiddiy tadqiq qilishdan iborat, deya qayd etgan edi [3].

Rossiyalik tadqiqotchilar V. Alekseyev, D. Gavrilovlar ekologiya tarixining eng asosiy maqsadi qadim zamonlardan to hozirgi davrgacha inson hamda atrof-

muhitning o'zaro ta'sirini o'rganish, ekologik inqiroz va tanglik, tabiiy ekosistemalar muvozanatini aynan inson tomonidan buzilishining ijtimoiy sabablarini aniqlash, va umuman olganda, tabiatga antropogen ta'sir jarayonlari va uning oqibatlarini tarixini ilmiy tadqiq qilishdan iborat ekanligini ta'kidlaganlar[4].

Tabiiy fanlarga doir bilimlarni tarixiy tadqiqotlarga jalb qilinishi, tarixchilar uchun o'tmishni boshqacha pozitsiyadan turib ham kuzatish imkoniyatini yaratib berdi. Shundan xulosa qilish mumkinki, ekologiya tarixiga ta'siri muqarrar holat, ammo tarix fani ham tabiatshunoslikka kam ta'sir qilmaydi. Chunki, aynan ekologik muammolarning kelib chiqishining asosiy manbasi insoniy madaniyatning darajasi bilan bevosita bog'liq ekanligini esa faqatgina gumanitar fanlar asoslab tushuntira oladi. Mavjud ekologik muammolar insoniyatning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy hayoti bilan bog'liq bo'lganligi uchun tabiiy fanlar mustaqil ravishda mana shu muammoning negizini unchalik darajada ham chuqurroq va teranroq anglay olmaydi.

Etnik ekologiyaga daxldor xorijiy adabiyotlar qatorida R. Balliyeva[5], Yu. Odum[6], V. Ogudin[7], V. Kozlov[8], A. N. Yamskov[9], V. Tishkov[10] va boshqalarning tadqiqotlari nihoyatda muhim ahamiyat kasb etadi.

Rossiyalik tadqiqotchi V. Ogudin "Strana Fergana" nomli asarida ekologik madaniyat muammolarini bartaraf etishda ziyoratgohlarning o'ziga xos vazifalariga e'tiborini qaratgan. Olimning bu boradagi izlanishlari ziyoratgohlarni o'rganishda yangi bir yo'nalish ekanligini yaqqol ko'rsatmoqda. V. Ogudin mazkur tadqiqotida Farg'ona vodiysida yashovchi etnoslar turmush tarzida ziyoratgohlarning o'ziga xos o'rni va uning xalq diniy-ekologik qarashlariga ta'siri masalalariga atroflicha e'tiborini qaratgan. Muallif Farg'ona vodiysi aholisi diniy-ekologik madaniyatini yanada jiddiy o'rganish jarayonida o'ziga xos metodlardan unumli foydalanganligi bilan ilmiy tadqiqotga ham bevosita aloqadordir [11].

Kishilik jamiyati paydo bo'lgan davrdan to hozirga qadar inson o'z tabiiy ehtiyojlarini qondirish maqsadida tabiatga keskin ta'sir qilib, uni butkul o'zgartirib yubordi. Keyingi ming yillar davomida esa inson mehnat faoliyati natijasida Yer shari yuzasi, iqlimi, o'simlik va hayvonot dunyosining keskin o'zgarib ketganligi ham bunga misol bo'la oladi. E'tirof etish kerakki, insonning istiqbolni sira o'ylamasdan qilgan xatti-harakatlari tufayli tabiat behad ozor chekdi, ko'p narsalardan esa abadiy judo bo'ldi.

Yuqoridagi fikrlarga xulosa qilsak, hozirgi davrda ekologiya masalasi juda ham dolzarbligi bilan ajralib turadi. Buning asosiy sababi esa ham iqtisodiy, ham siyosiy hayotdagi barqarorlik, umuman olganda, barcha davlatlar ekologik muammolarni tizimli hal qilish bilan bevosita chambarchas bog'liq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Тойнби А. Постигжение истории. Сборник. / Пер. с англ. Е. Д. Жаркова. 2-е изд. – М, 2002.
2. Main A. R. Ghosts of the Past: Where does Environmental History Begin? // Environment and History, February 1996. Vol. 2. number 1. – P. 97 – 114; Rangarajan M. Environmental History of South Asia: A Review Essay //

Environment and History, June 1996. Vol. 2. Number 2. – P. 129 – 144; Ravi Rajan S. The Endes of Environmental History: Some Questions // Environment and History, June. – 1997. Vol. 3. N. 2. – P. 245 – 254; Redclift M. In Our Own Image: The Environment and History Society as Global Discourse // Environment and History, February 1995. Vol. 1. N. 1, – P. 111 – 124; Worster D. The Two Cultures Revisited: Environmental History and the Environmental Sciences // Environment and History, February 1996. Vol. 2. N.1. – P. 3 – 14;

3. Worster D. The Two Cultures Revisited: Environmental History and the Environmental Sciences // Environment and History, 1996. Vol. 2. № 1.

4. Алексеев В. В, Гаврилов Д. В. Историческая экология на Урале // Урал: наука, экология / Инст. пром. экол. УрО РАН. – Екатеринбург, 1999.

5. Баллиева Р. Этнические особенности природопользования каракалпаков / VI конгресс этнографов и антропологов России. – СПб, 2005.

6. Одум Ю. Экология: В 2-х т. Т. 1. Пер. с англ. – М: Мир, 1986.

7. Огудин В. Страна Фергана (эколого-религиоведческое исследование). – М. 2002. – 197 с.; Ёша муаллиф: Экологическая функция религии // Этнографическое обозрение. 2001. – № 1.

8. Козлов В. Многоаспектность этнической экологии // Этноэкологические исследования. Сборник статей к 80- летию со дня рождения В. И. Козлова. – М: Старый Сад, 2004.

9. Ямсков А. Н. Экологические функции основных компонентов традиционной культуры // Этноэкологические исследования: Сб. статей к 80- летию со дня рождения В. И. Козлова. – М: Института этнологии и антропологии РАН, 2004.

10. Тишков В. Системы жизнеобеспечения и историческая типология обществ // Реквием по этносу: Исследования по социально-культурной антропологии. – М, 2003.

11. Огудин В. Страна Фергана (эколого-религиоведческое исследование). – М. 2002.

12. Isxakov B. B. Environmental Culture in Family Rituals and Traditions. A Journal for New Zealand Herpetology Volume 12, Issue 03, 2023 ISSN NO 2230-5807.

13. Isxakov B. B. Fargona vodiysi o‘zbeklarining an’anaviy ekologik madaniyati (tarixiy-etnologik tadqiqot). Tarix. fan. bo‘yicha falsafa doktori (PhD) diss. avtoref. – Fargona, 2023.

14. Isxakov B. B. The ecologic conception of zaroastrizm connected with environment. Monografia pokonferencyjna. “Science, research, development”. № 13. V.02. Berlin.